

Ю.В. Долженко
О.М. Веремейчик

**НАСЕЛЕННЯ XII–XIII СТ. СЕЛИЩА
ЛІСКОВЕ ЗА ДАНИМИ КРАНІОЛОГІЇ**

У статті розглянуто результати комплексного дослідження могильника давньоруського поселення Ліскове, розташованого в західній частині Чернігівського Полісся. Проаналізовано залишки людей, похованих у ґрунтовому могильнику в XII – першій половині XIII ст. Проведено порівняльний аналіз морфологічних ознак цієї вибірки зі слов'янським населенням Східної Європи X–XIV ст. Визначено, що за даними краніометрії простежується зв'язок чоловічої доліхокранної серії з антропологічними матеріалами, виявленими на територіях, що належали кривичам, полянам та групі сільських поховань з Автунічів, розташований в

східній частині Чернігівського Полісся. Чоловічу групу, певною мірою, можна віднести до Понтійського (Неопонтійського) антропологічного типу. Жіноча вибірка за даними краніометрії – мезокранна, статистично і, певною мірою, морфологічно близька до вибірки поселення Бучак з полянської території.

Ключові слова: Ліскове, Чернігівське Полісся, краніометрія, антропологія

Для розв'язання питання про склад давньоруського сільського населення Чернігівщини важливе значення мають антропологічні дослідження, оскільки внаслідок тривалого вивчення фізичного типу представників різних східнослов'янських племен антропологи отримали можливість групової ідентифікації їх за основними краніологічними, краніоскопічними та остеологічними ознаками.

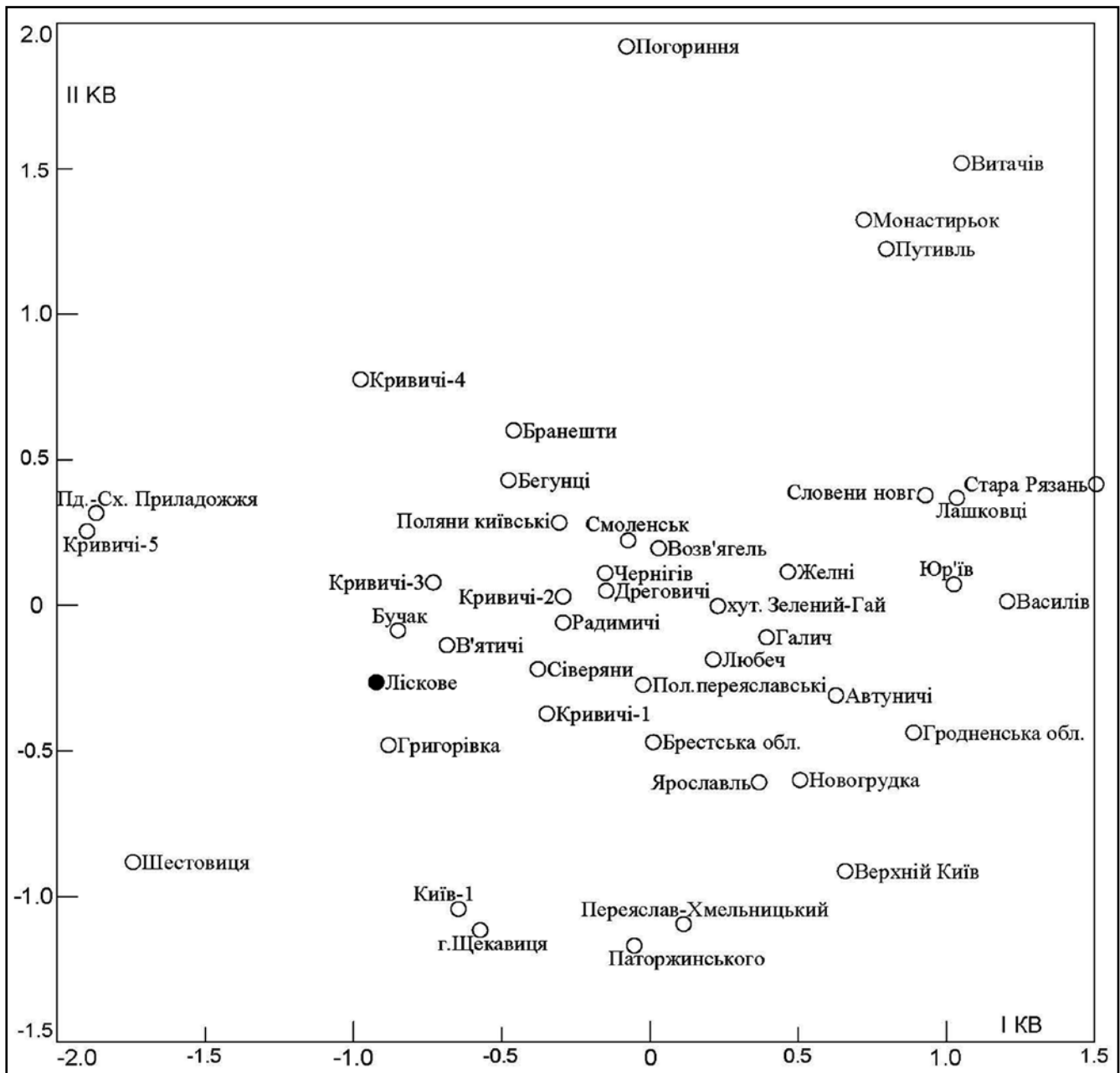

Рис. 1. Розташування 46 чоловічих давньоруських груп у просторі I і II КВ

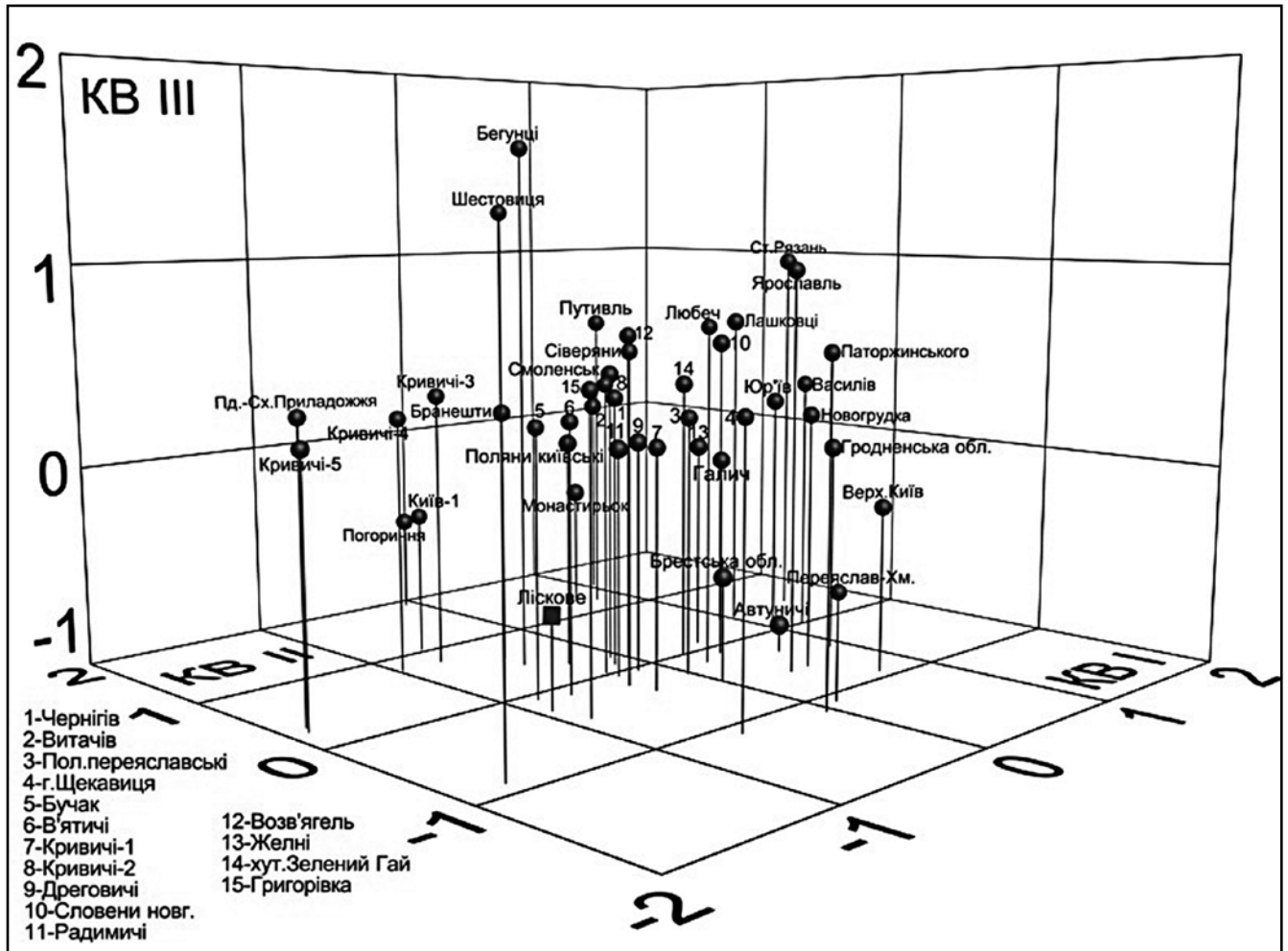

Рис. 2. Розташування 46 чоловічих давньоруських груп у тривимірному просторі

Вивчення антропологічних колекцій з Чернігівщини розпочалося в кінці XIX ст. Вперше матеріали давньоруських курганів басейну Дніпра, в тому числі і з території Чернігівщини, дослідив російський антрополог О.П. Богданов. У 1879 р. на засіданні Другого з'їзду антропологів він зробив доповідь про черепи з курганів Сіверянської землі Чернігівської губернії [5, 1–11].

У подальшому вибіркові антропологічні дослідження матеріалів Чернігівщини проводив В.В. Бунак [38, 441–503]. Він повторно звернувся до вивчення краніологічних серій з нижньої течії Десни, Підмосков'я і Смоленщини, які досліджував О.П. Богданов. За В.В. Бунаком антропологічний тип сіверян і в'ятичів належав до понтійського варіанта середземноморського расового типу, який сформувався у Причорномор'ї. Дослідник знайшов антропологічні відмінності між окремими племенами та зробив висновок про подібність сіверян, та меншою мірою, в'ятичів до сардинців як представників середземноморського типу. Окрім того, він відзначив неоднорідність антропологічного складу середньовічного населення Чернігівщини [35, 93].

Г.Ф. Дебєц у складі сіверянської етнічної групи

розглядав усі краніологічні матеріали, які походили з чернігівських та переяславських курганів. Дослідник виміряв як полянські (західні сіверяни), так і сіверянські черепи Курської, Чернігівської та Полтавської губерній (90 чоловічих черепів) [9, 288–261]. У 60–70-х рр. вказані антропологічні матеріали переглянула й істотно доповнила Т.І. Алексеєва – автор узагальнюючих праць з антропології східних слов'ян, де були використані всі наявні на ту пору колекції. Дослідниця вперше подала краніологічну добірку саме по Чернігову (44 чоловічі і 39 жіночих черепів) [2; 3, 32].

У 80-х рр. XX ст. середньовічне населення Чернігівщини за антропологічними даними досліджував П.М. Покас. Він опрацював матеріали розкопок сільських, міських та дружинних некрополів Середнього Подесення, звернувши увагу на антропологічні особливості і хронологічні межі кожної групи [24, 123–126]. Саме матеріали ґрунтового могильника з поселення Ліскове дослідив П.М. Покас та дав попередні антропологічні визначення 17 похованим [23, 471–472; 37, 43–44, 176].

Поселення Ліскове – одне з найбільш досліджених сільських поселень Південної Русі.

Табл. 1. Середні розміри та індекси серії чоловічих черепів з поселення Ліскове

№ за Маргі-ном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	184,0	7	6,0	2,28	1,61	174,0	190,0
8	Поперечний діаметр	134,4	7	3,9**	1,48	1,04	128,0	140,0
17	Висотний діаметр	131,0	6	6,1*	2,50	1,77	122,0	137,0
5	Довжина основи черепа	99,6	5	4,3	1,91	1,35	95,2	105,0
9	Найменша ширина лоба	93,9	7	4,3	1,64	1,16	87,5	98,0
45	Виличний діаметр	129,5	6	2,5**	1,02	0,72	127,0	133,0
40	Довжина основи обличчя	98,1	5	4,5**	2,0	1,41	95,0	105,2
48	Верхня висота обличчя	68,4	6	4,0	1,63	1,15	60,5	71,8
43	Верхня ширина обличчя	102,3	6	2,7**	1,09	0,77	99,4	106,5
46	Середня ширина обличчя	98,0	6	4,5	1,85	1,31	93,0	106,0
55	Висота носа	51,6	6	2,0**	0,81	0,57	48,6	54,0
54	Ширина носа	24,3	6	2,1*	0,85	0,60	22,1	28,0
51	Ширина орбіти	40,9	6	0,4**	0,16	0,11	40,5	41,6
52	Висота орбіти	32,5	6	1,7**	0,70	0,49	30,0	34,6
20	Вушна висота	110,6	7	4,0	1,52	1,07	106,7	116,1
SC (57)	Симотична ширина	9,6	6	1,3**	0,52	0,37	8,0	11,0
SS	Симотична висота	4,0	6	0,9	0,35	0,25	3,0	5,2
23a	Горизонтальна окружність через офріон	520,8	4	9,3**	4,64	3,28	513,0	534,0
MC (50)	Максилофронтальна ширина	20,3	6	2,5	1,02	0,72	16,6	23,9
MS	Максилофронтальна висота	7,8	6	1,3	0,51	0,36	6,0	9,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	23,8	6	2,0**	0,83	0,58	21,0	26,0
DS	Дакріальна висота	11,2	6	1,7*	0,71	0,50	8,0	13,0
72	Кут загально лицьовий	84,2°	5	1,5**	0,66	0,47	82,0°	86,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	84,8°	5	3,0	1,36	0,96	82,0°	89,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	77,8°	4	6,5*	3,25	2,30	72,0°	87,0°
75(1).	Кут виступання носа	23,6°	6	0,8**	0,33	0,24	25,0°	27,0°
77.	Назомалярний кут	134,6°	6	4,9*	2,01	1,42	129,0°	140,4°
Zm`.	Зигмаксилярний кут	124,6°	6	9,5*	3,89	2,75	114,0°	142,0°
10	Найбільша ширина чола	113,6	7	4,3**	1,63	1,15	109,0	122,5
11	Ширина основи черепа	119,0	7	3,3**	1,23	0,87	114,0	123,0
12	Ширина потилиці	109,5	6	3,9**	1,59	1,12	105,0	116,0
8:1	Черепний	73,1	7	2,9**	1,11	0,78	69,7	78,2
17:1	Висотно-повздовжній	71,5	6	2,0	0,82	0,58	67,8	73,3
17:8	Висотно поперечний	97,1	6	5,2*	2,13	1,51	89,7	102,2
9:8	Лобно-поперечний	69,9	7	3,9*	1,46	1,03	64,3	76,4
9:10	Широтний лобний	82,1	6	3,5	1,43	1,01	78,6	86,6
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	96,0	6	3,0**	1,24	0,88	93,4	100,0
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	52,3	6	3,6*	1,46	1,03	46,5	56,4
9:45	Лобно-виличний	72,7	6	3,9*	1,58	1,12	66,8	76,4
10:45	Коронарно-виличний	87,6	5	3,5**	1,58	1,11	85,0	93,5
40:5	Виступання обличчя	98,6	5	4,7*	2,12	1,50	92,3	105,0
48:45	Верхній лицевий	52,8	6	2,9**	1,18	0,84	47,3	55,1
54:55	Носовий	47,2	6	5,2*	2,14	1,51	43,2	57,6
DS:DC	Дакріальний	47,4	6	8,8	3,60	2,55	36,4	61,9
SS:SC	Симотичний	42,0	6	11,3	4,63	3,28	30,0	56,3
52:51	Орбітний (максило-фронтальний)	79,6	6	4,8	1,97	1,39	72,1	85,2

M — середні величини, n — число випадків, σ — середні квадратичні відхилення, m(M) — помилка середньої арифметичної, ms — середня помилка сигми,

* більше за середні величини квадратичного відхилення. ** менше за середні величини квадратичного відхилення.

Воно розташоване в західній частині Чернігівського Полісся, у верхів'ях р. Білоус, на водному шляху Чернігів-Любеч [17, 62–71]. Грунтовий могильник знаходився в західній частині поселення, на правому березі р. Білоус. Його дослідження проводилось у 1983–1984 рр. та 1987–1989 рр. [37, 176]. 21

поховання розташоване трьома групами, в яких присутні чоловічі, жіночі та дитячі скелети. У двох могильних ямах залишків скелетів не виявлено. Всі небіжчики лежали випростано на спині, головою на захід або південний захід. Положення рук різноманітне: в районі тазу, живота, зігнуті в ліктях,

Табл. 2. Окремі середні розміри, індекси та статистичні дані чоловічих черепів з поселення Ліскове XII–XIII ст. та співставлення їх з Понтійським краніологічним типом та його Неопонтійським варіантом*

№ за Мартіном	Ознаки	♂			
		М	Кран. тип	географія	
				Понтійський	
1	Поздовжній діаметр	184,0	Понтійський; Неопонтійський	Скіфи пізні, Золота Балка; сх. слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна; фіни, східно-європейські, Удмуртія	184,8-185,1
17	Висотний діаметр	131,0	Понтійський; Неопонтійський	Скіфи пізні, Золота Балка; сх. слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна	134,6-135,0
45	Вилічний діаметр	129,5	Неопонтійський	Сх. слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна	130,2
48	Верхня висота обличчя	68,4	Неопонтійський	Сх. слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна	68,5
72	∠ Кут загально лицьовий	84,2°	Понтійський; Неопонтійський	Іранці, алани, Ст.Салтово; сх. слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна	85,0°-85,2°
74.	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	77,8°	Неопонтійський	Сх. слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна	79,0°
75(1).	∠ Кут виступання носа	26,3°	Неопонтійський	Фіни, східно-європейські, Удмуртія	27,9°
∠ Zm`.	Зигмаксиллярний кут	124,6°	Понтійський; Неопонтійський	Іранці, алани, Ст.Салтово; сх. слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна	121,4°-126,8°
	Черепний	73,1	Неопонтійський	Сх. слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна	73,8
	Верхній лицьовий	52,8	Неопонтійський	Сх. слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна	53,3
	Носовий	47,2	Неопонтійський	Іранці, алани, Ст.Салтово	47,7
	Дакріальний	47,4	Понтійський	Черняхівці України; скіфи України, лісостеп	46,3-56,0
	Симотичний	42,0	Понтійський; Неопонтійський	Черняхівці України; фіни, східно- європейські, Удмуртія	37,7-48,6

* Дяченко В.Д. 1986, с. 240, табл. 1

кисті біля ключиць та витягнуті уздовж тулуба. Інвентар відсутній, лише у двох випадках знайдені гудзики, виготовлені з мідного сплаву та в одному випадку під черепом та стопами ніг виявлені уламки пірофілітових жорен.

Колекція антропологічного матеріалу з ґрунтового могильника поселення Ліскове зберігається у фондах відділу біоархеології ІА НАНУ, що дало можливість повторно звернутися до його вивчення. У випадках, коли П.М. Покас не міг визначити стать небіжчиків [23, 471–472], нам вдалось визначитись остаточно, однак слід відмітити, що статевий диморфізм у групі не виразний.

Через стан збереженості з 21 черепа лише 13 (7 чоловічих і 6 жіночих) виявилися придатними для опрацювання. Виміри здійснено за стандартною широкою краніологічною методикою [1; 39; 41; 40].

Чоловіча серія у цілому грацильна. За черепним показником у середньому характеризується

доліхокранією у зв'язку з помірною довжиною та малою шириною черепа (табл. 1). При цьому, крім доліхокранних черепів, які становлять більшість у серії (5), в ній виявлено два мезокранних. Брахікранних черепів не представлено. Висотний діаметр – малих розмірів, на межі з помірними. Відношення висоти до поздовжнього діаметра свідчить про помірну загалом висоту черепа в серії, яку ми розглядаємо (ортокранія). Те саме стосується висотно-поперечного індексу (метріокранія). Вушна висота мала. Лобна кістка – малих розмірів на межі з помірними категоріями. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом – помірна.

Ширина обличчя в чоловічій серії з могильника Ліскове мала, позаяк вилічний діаметр, виміряний у 6-ти черепів, становить 129,5 мм. Верхня висота обличчя мала, але за верхньолицевим індексом воно помірно широке (мезен). Величина назомаллярного кута дуже мала, тобто обличчя різко профільоване

Табл. 3. Середні розміри та індекси серії жіночих черепів з поселення Ліскове

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	173,8	6	6,6	2,69	1,90	168,0	186,0
8	Поперечний діаметр	132,3	6	4,1	1,67	1,18	128,0	136,0
17	Висотний діаметр	126,3	6	4,0	1,65	1,17	120,0	132,0
5	Довжина основи черепу	94,3	6	2,9	1,19	0,84	90,0	98,0
9	Найменша ширина лоба	91,0	6	3,3	1,30	0,92	88,5	97,0
45	Виличний діаметр	123,7	5	6,3	2,82	1,99	115,0	131,0
40	Довжина основи обличчя	94,8	4	2,4	1,20	0,85	92,3	98,0
48	Верхня висота обличчя	61,9	4	3,6	1,78	1,26	56,8	65,0
47	Повна висота обличчя	112,6	2	6,5	4,60	3,25	108,0	117,2
43	Верхня ширина обличчя	97,4	5	2,8	1,25	0,88	94,0	100,4
46	Середня ширина обличчя	93,0	2	4,2	3,00	2,12	90,0	96,0
55	Висота носа	49,4	4	1,4	0,68	0,48	48,1	51,0
54	Ширина носа	24,4	4	1,4	0,68	0,48	23,1	26,1
51	Ширина орбіти	39,6	4	2,4	1,21	0,86	36,0	41,0
52	Висота орбіти	32,7	4	1,8	0,90	0,64	30,6	35,0
20	Вушна висота	106,0	5	3,2	1,43	1,01	101,6	110,4
SC (57)	Симотична ширина	8,4	4	1,4	0,69	0,49	7,2	10,0
SS	Симотична висота	2,9	4	0,5	0,24	0,17	2,2	3,3
MC (50)	Максифронтальна ширина	17,9	4	1,4	0,67	0,48	16,2	19,5
MS	Максифронтальна висота	6,8	4	1,0	0,50	0,35	6,0	8,1
DC (49a)	Дакріальна ширина	20,3	4	1,7	0,85	0,60	18,0	22,0
DS	Дакріальна висота	9,2	4	0,6	0,31	0,22	8,5	10,0
FC	Глибина іклової ямки	4,0	3	-	-	-	4,0	4,0
32	∠ Кут профілю чола від nas.	87,0°	3	2,6	1,53	1,08	84,0°	89,0°
GM/FN	∠ Кут профілю чола від gl	80,3°	3	4,0	2,33	1,65	78,0°	85,0°
72	∠ Кут загально лицьовий	82,0°	3	2,0	1,15	0,82	80,0°	84,0°
73.	∠ Кут середньої частини обличчя	82,7°	3	2,1	1,20	0,85	81,0°	85,0°
74.	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	75,7°	3	2,9	1,67	1,18	74,0°	79,0°
75(1).	∠ Кут виступання носа	22,3°	3	2,1	1,20	0,85	20,0°	24,0°
77.	∠ Назомалярний кут	139,4°	4	3,3	1,64	1,16	135,9°	142,3°
∠ Zm`.	Зигомаксиллярний кут	126,8°	2	4,3	3,05	2,16	123,7°	128,9°
23a	Горизонтальна окружність через офріон	486,5	4	8,3	4,17	2,95	477,0	497,0
Індекси:								
8:1	Черепний	76,2	6	3,1	1,26	0,89	73,1	81,0
17:1	Висотно-поздовжній	72,7	6	1,2	0,51	0,36	71,0	73,8
17:8	Висотно-поперечний	95,5	6	4,1	1,66	1,18	88,2	100,0
9:8	Лобно- поперечний	68,8	6	2,1	0,86	0,61	65,4	71,4
20:1	Висотно-поздовжній	61,4	6	1,7	0,69	0,49	59,1	63,8
20:8	Висотно-поперечний	80,6	6	3,0	1,22	0,86	74,7	82,5
10:8	Коронарно-поперечний	83,7	6	2,4	0,97	0,69	80,9	87,5
9:10	Широтний лобний	82,2	6	0,8	0,34	0,24	80,9	82,9
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	93,0	5	7,3	3,26	2,30	84,3	102,3
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	48,2	4	2,5	1,26	0,89	44,4	49,6
9:45	Лобно-виличний	74,2	5	4,9	2,19	1,55	68,7	80,3
10:45	Коронарно-виличний	90,3	5	6,2	2,79	1,97	82,9	96,9
40:5	Виступання обличчя	98,9	4	2,9	1,44	1,02	95,9	101,6
47:45	Загальний лицьовий	93,1	2	1,6	1,15	0,81	91,9	94,2
48:45	Верхній лицьовий	49,9	4	5,5	2,74	1,94	43,4	56,7
54:55	Носовий	49,3	4	3,1	1,55	1,10	47,0	53,9
DS:DC	Дакріальний	45,3	4	2,8	1,42	1,00	41,4	47,6
SS:SC	Симотичний	35,0	4	5,5	2,77	1,96	30,6	43,1
MS:MC	Максифронтальний	37,8	4	5,3	2,64	1,86	33,3	43,2
52:51	Орбітний	82,6	4	3,0	1,50	1,06	79,9	85,4
63:62	Піднебінний	81,8	2	0,6	0,45	0,32	81,3	82,2
61:60	Щелепно-альвеолярний	114,8	3	4,9	2,85	2,01	111,0	120,4

M – середня арифметична величина, n – число випадків, σ – середні квадратичні відхилення,

m (M) – помилка середньої квадратичної величини, ms – помилка середнього квадратичного відхилення.

на рівні орбіт, хоча в серії є і черепи з помірним горизонтальним профілюванням. Зигомаксиллярний кут виявився також дуже малих розмірів, що свідчить

про сильно профільоване обличчя на середньому рівні. Загальний кут лицьового профілю серії становить 84,2°, тобто обличчя мезогнатне, можна

сказати, помірно виступає у вертикальній площині.

Орбіти малої ширини та висоти, за показником помірно високі (мезоконхія). Носовий отвір характеризується малою шириною та помірною висотою, за індексом (47,2) середньоширокий (мезорінний), на межі з вузькими категоріями. Перенісся середньовисоке як за симотичним, так і за дакріальним індексом. Отже, можна зробити висновок про середньовисоке та помірно профільоване перенісся. Про це свідчить і середній розвиток передньоносової ості. У формі нижнього краю грушоподібного отвору переважають антропінні форми (85,7 %). За європейським масштабом чоловіча серія характеризується помірним виступанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя. Глибина іклової ямки помірна. Загалом, на основі описаних ознак можна характеризувати чоловічу серію як європеїдну.

Використовуючи типологію В.Д. Дяченка [14, 234–243; 15, 151–166], чоловічу групу, певною мірою, враховуючи її малу кількість, можна віднести до Понтійського (Неопонтійського) антропологічного типу (табл. 2).

Якщо ж спробувати класифікувати чоловіків з урочища Ліскове за Т.І. Алексєєвою [3, 67], то ця серія з певним застереженням (помірно широкий ніс, а не широкий) потрапляє до доліхокранного вузьколицевого типу, подібного до виявленого на території в'ятичів.

Загалом у чоловічій вибірці перевищення середніх величин квадратичного відхилення відзначено у 12 випадках з 46 (26,0 %), нижчими за стандартні величини виявилися сигми у 20 ознак (43,4 %), в 12 ознаках (26,0 %) сигма вкладається у стандартні норми. Враховуючи значну варіабельність, можна ставити питання про морфологічну неоднорідність групи (табл. 1).

Жіноча серія поселення в урочищі Ліскове складається з 6 черепів та їх уламків і характеризується грацильністю. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон за абсолютними розмірами – помірна (табл. 3). Чоло переважно прямої форми, помірно широке за абсолютними розмірами і за лобно-поперечним індексом. Широтний лобний показник лоба потрапляє до категорії середніх величин. Потилиця добре виступає і переважно має відносно гостру форму. Ширина потиличної кістки помірна. Жіночі черепа в середньому за формою черепної коробки характеризуються мезокранією. Поздовжній діаметр помірних розмірів. Поперечний діаметр за європейськими стандартами малий. Відносна висота черепів у цілому за висотно-поздовжнім (ортокранія) і висотно-поперечним індексами – помірна (метріокранія).

Обличчя помірно широке. Верхня висота обличчя мала, а верхньолицьовий індекс знаходиться на межі між широким обличчям (єуріен) та помірно

широким (мезен). Довжина основи обличчя підпадає під категорію помірних розмірів. Загальний лицевий кут свідчить про помірне виступання обличчя у вертикальній площині, тобто воно мезогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя в середньому добре на верхньому рівні і сильне на середньому, хоча два черепа мають дещо сплющене обличчя на рівні орбіт, тому можна констатувати, що жіноча серія з селища Ліскове загалом дещо неоднорідна за показниками горизонтального профілювання верхньої частини обличчя.

Орбіти помірної ширини і малої висоти, за показником помірно високі (мезоконхія). Носовий отвір характеризується помірною висотою та шириною, носовий індекс підпадає під середню категорію розмірів (мезорінія). Виступання носа помірне. Перенісся середнє. Глибина іклової ямки на жіночих черепах помірна. Що стосується жіночої групи, то жінки з Ліскового мають мезокранний, середньолиций краніологічний тип, до якого належать, згідно з класифікацією Т.О. Рудич, полянки київські [30, 150].

Для виявлення основних напрямлень расогенетичних зв'язків давньоруської палеопопуляції з поселення Ліскове та визначення її місця у системі расових типів Київської Русі Х–ХІІІ ст., нами був застосований міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного аналізу [10, 212–229]. Залучалися наступні 14 ознак: поздовжній, поперечний та висотний діаметри черепа (*b-br*), найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота та ширина орбіт, висота та ширина носа, назомаллярний та зигомаксиллярний кути, симотичний індекс та кут виступання носа.

Для аналізу були використані дані 45 чоловічих краніологічних серій другого тисячоліття, досліджені різними вченими. Серед них – 18 серій з давньоруських міст, що репрезентують території різних племен: Галич, Возягель, київська серія з вул. Паторжинського, Переяслав [27; 28; 29; 30, 123]; Витачів, Смоленськ, Псков, Київ, Стара Рязань (2 групи) [2; 3, 122–125; 4, 10–29]; Путивль [25, 181–212]; Юр'їв [22, 57–60], Новогрудка [31, 99]; Верхній Київ, Гора Щекавиця у Києві [19, 40]; Стара Ладога [33, 84, 16–17]; Ярославль [8, 206]; Чернігів, Любеч [11, 46–81]. Наступні 27 серій представляють сільські та дружинні поховання, представлені матеріалами з могильників, що походять із ареалів практично всіх історичних племен: поляни київські, переяславські, сіверяни, кривичі (5 груп), в'ятичі, радимичі, дреговичі, словени новгородські [2; 3, 123]; Шестовиця [16]; Кам'яне [13, 9–13; 32, 148–150]; Монастирьок [26, 136–138]; Григорівка, Бучак [18]; хут. Зелений Гай [12, 43–55]; Бранешти [6; 7, 111, 118]; Південно-Східне Приладожжя [33, 15–16]; Лашковці, Бегунці [36, 74–

105]; збірні групи Брестської та Гродненської обл., яких ототожнюють із західною гілкою дреговичів [20, 146–147].

За Канонічним Вектором I (42,8 % загальної дисперсії) спостерігається подібність досліджуваної групи (рис. 1), що отримала від'ємні значення вектора (–0,923) до серій з території кривичів костромської курганної групи (–0,976), полян: Григорівка (–0,882), Бучак (–0,850). На розподіл серій вплинули такі краніологічні ознаки, як ширина лобної кістки, виличний діаметр, висота обличчя, носа, кут випинання носа.

За Канонічним Вектором II (32,6 % загальної дисперсії) чоловіча група Ліскове з помірними від'ємними значеннями (–0,264) виявилась порівняно близькою до доліхокранних збірних серій: поляни переяславські (–0,273), сіверяни (–0,219) та групи з поселення Автуничі на Чернігівщині (–0,309). Найбільші навантаження на краніологічні ознаки за II Канонічним Вектором припадають на поздовжній і поперечний діаметр черепної коробки, ширину носа, висоту і ширину орбіт.

За Канонічним Вектором III (24,4 % загальної дисперсії) простежується доволі близька статистична подібність чоловічої групи, яка отримала великі від'ємні значення даного вектора (–1,286), до вибірки з Автуничів (–1,472) [21, 77] та в меншій мірі до черепів Брестської обл. (–1,096), яких ототожнюють з дреговичами (рис. 2). Серії роз'єдналися переважно за висотою черепної коробки, назомалярним і зигомаксиллярним кутами та симотичним індексом.

Таким чином, незважаючи на малу кількість черепів, придатних для аналізу, можна зробити наступні попередні висновки.

Чоловіча серія з Ліскового характеризується доліхокранією. Череп помірно високий. Вушна висота мала. Лобна кістка малих розмірів. Ширина і висота обличчя малі. За верхньолицевим індексом воно помірно широке. Обличчя мезогнатне, різко профільоване на рівні орбіт і сильно – на середньому рівні. Орбіти помірно високі. Носовий отвір середньоширокий. Перенісся середньовисоке. Таким чином, за даними краніометрії простежується зв'язок чоловічої доліхокранної серії з антропологічними матеріалам, виявленими на територіях, що належали кривичам, полянам та групі сільських поховань з Автуничів, розташованій в східній частині Чернігівського Полісся.

Жіночі черепи за формою черепної коробки мезокранні. Відносна висота черепів помірна. Обличчя мезогнатне, помірно широке, низьке. Горизонтальне профільювання обличчя добре на верхньому рівні і сильно на середньому. Орбіти помірно високі. Носовий отвір помірно високий та широкий. Виступання носа помірне. Перенісся середнє. Таким чином, жіноча вибірка, за даними

краніометрії, статистично і певною мірою, морфологічно, близька до вибірки з поселення Бучак з полянської території.

Посилання

1. Алексеев В.П., Дебеч Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В.П. Алексеев, Г.Ф. Дебеч. – М.: Наука, 1964. – 127 с.
2. Алексеева Т.И. Антропологический склад населения давньорусских мест. / Т.И. Алексеева // Материали з антропології України. – К.: Наукова думка, 1969. – Вип. 4. – С. 73–86.
3. Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян / Т.И. Алексеева. – М.: Издательство МГУ, 1973. – 330 с.
4. Алексеева Т.И. История изучения антропологического состава восточных славян / Т.И. Алексеева // Восточные славяне. Антропология и этническая история. – М.: Научный мир, 1999. – С. 10–29.
5. Богданов А.П. Курганные жители Северянской земли по раскопкам в Черниговской губернии / А.П. Богданов // Из протоколов антропологической выставки. – М.: Издательство общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, 1882. – Т. XXXV. – Ч. 1. – Вип. 4 – 361 с.
6. Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / М.С. Великанова. – Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук. – М., 1970.
7. Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / М.С. Великанова. – М.: Наука, 1975. – 284 с.
8. Гончарова Н.Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна / Н.Н. Гончарова // Вестник антропологии. Научный альманах. – М., 2011 – Вип. 19. – С. 202–216.
9. Дебеч Г.Ф. Палеоантропология СССР. / Г.Ф. Дебеч. – Том IV – М.–Л.: Издательство АН СССР, 1948. – 391 с.
10. Дерябин В.Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов / В.Е. Дерябин. – М.: МГУ, биологический факультет, 2008. – 332 с.
11. Долженко Ю.В. Антропологический склад давньорусского Чернігова / Ю.В. Долженко // Исторична антропология та біоархеология України. – Вип. 1. – К., 2014 – С. 49–84.
12. Долженко Ю.В. Антропологические материалы з давньорусского курганного комплекса у хутора Зелений Гай / Ю.В. Долженко // Археология. – 2013. – № 2. – С. 43–55.
13. Дяченко В.Д. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) / В.Д. Дяченко, П.М. Покас, О.В. Сухобоков // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. – К., 1984. – С. 4–26.
14. Дяченко В.Д. Антропологический состав средневековых восточных славян / В.Д. Дяченко // Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас. – М.: Наука, 1986. – С. 234–243.
15. Дяченко В.Д. Антропологический склад Киева і його околиці у середньовіччі (XI–XIII ст.) / В.Д. Дяченко // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989. – К.: Наукова думка, 1993 – С. 151–166.
16. Зіневич Г.П. До антропології Шестовицького могильника / Г.П. Зіневич // Материали з антропології України. – К., 1962. – Вип. 2. – С. 37–47.
17. Коваленко В.П. Летописный Листвен (к вопросу о локализации) / В.П. Коваленко, А.В. Шекун // СА. – 1984. – № 4. – С. 62–74.
18. Козак А.Д. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучаки) / А.Д. Козак // Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология. – М., 2000. – Ч. II. – С. 243–259.
19. Козак О.Д. Кияни княжої доби / О.Д. Козак // Біоархеологічні студії. – К.: Видавничий дім Академічна періодика, 2010. – 396 с.

20. Коробушкин Т.Н. Сельское население Среднего Побужья IX–XIII вв. (по материалам курганных могильников) / Т.Н. Коробушкин, И.И. Саливан // Археология. – 1990. – № 3 – С. 138–149.

21. Моця О.П. Отчет об исследованиях Автуничского поселения в 1990 г. / О.П. Моця, В.П. Коваленко, П.М. Покас, И.А. Готун, А.П. Томашевський // Науковий архів ІА НАНУ, 1990/28а, 77 с.

22. Орлов Р.С. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей / Р.С. Орлов, А.П. Моця, П.М. Покас // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 30–62.

23. Палеоантропологические коллекции института Археологии АН УССР: каталог в 2 т. / [сост. С.И. Круц, Е.А. Шепель, С.П. Сегеда, И.Д. Потехина, П.М. Покас, Т.А. Назарова, Л.В. Литвинова, Т.А. Рудич]. — К.: На правах рукописи, 1986. – Т. II. – С. 466–467.

24. Покас П.М. Средневековое население среднего Подесення – по данным антропологии / П.М. Покас // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К., 1988. – С. 118–127.

25. Покас П.М. Антропологическая характеристика серии черепов из раскопок в Путивле в 1979–1981 гг. // Науковий архів ІА НАНУ, 1984/81, С. 181–212.

26. Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений / П.М. Покас // Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 136–138.

27. Рудич Т.О. Антропологичний склад населення давнього Галича / Т.О. Рудич // Галич та Галицька земля. – К., 1998. – С. 119–124.

28. Рудич Т.О. До питання про антропологичний склад населення України X–XIII ст. (за матеріалами розкопок міста Возягель) / Т.О. Рудич // Народознавчі зошити. – № 6. – 1999. – С. 794–803.

29. Рудич Т.А. Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий) // Вестник антропологии. – № 15. – Ч. 2. – М., 2007. – С. 400–406.

30. Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології / Т.О. Рудич. – К.: ТОВ Майдан, 2014. – 295 с.

31. Саливан І.І. Краніологічна характеристика середньовічного населення м. Новоградка / І.І. Саливан // Матеріали з антропології України. – К., 1971. – Вип. 5. – С. 92–110.

32. Сегеда С.П. Антропологический состав средневекового городского населения Левобережного Поднепровья / С.П. Сегеда, П.М. Покас // Труды V международного конгресса археологов-славистов. – К.: Наук. думка, 1988. – Т. 2. – С. 148–155.

33. Санкина С.Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии / С.Л. Санкина. – СПб., 2000. – 105 с.

34. Санкина С.Л. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладogi / С.Л. Санкина, А.Г. Козинцев // Антропология сегодня. – М., 1995. – Вып. 1. – С. 90–107.

35. Трофимова Т.А. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии / Т.А. Трофимова // Советская этнография. – М., 1946. – № 1. – С. 91–136.

36. Хартанович В.И. Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато / В.И. Хартанович, Ю.К. Чистов // Проблемы антропологии древнего и современного населения Севера Евразии. – Л.: Наука, 1984. – С. 74–105.

37. Шекун О.В. Давньоруське поселення Ліскове / О.В. Шекун, О.М. Веремейчик. – Чернігів: Деснянська правда, 1999. – 184 с.

38. Bunak V. Neues Material zur Aussonderung Anthropologischer Typen unterdes Bevölkerung Osteuropas / V Bunak // Zs. Morphol. Anthropol. 1932a. Bd. XXX, H.3. P. 441–503.

39. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematishker Darstellung. / R. Martin. Mit besonderer berucksichtigung der anthropologischen methoden fur studierende, arzte und forschungsreisende. Zweite, vermernte auflage – Jena, Gustaf Fisher. Bd. II. – 1928. 10.

40. Ortner D.J. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains / D.J. Ortner. – San Diego, California: 2003. – 645 p.

41. Ubelaker D.H. Human Skeletal Remains. Excavation, analysis, interpretation. / D.H. Ubelaker, – Washington: Taraxacum, 1989.

Долженко Ю.В., Веремейчик О.М. Население XII–XIII вв. селища Лесковое по данным краниологии

В статье рассмотрены результаты комплексного исследования могильника древнерусского поселения Лесковое, расположенного в западной части Черниговского Полесья. Проанализированы остатки людей, погребенных в грунтовом могильнике в XII – первой половине XIII вв. Проведен сравнительный анализ морфологических признаков этой выборки со славянским населением Восточной Европы X–XIV вв. Определено, что по данным краниометрии прослеживается связь мужской долихокранной серии с антропологическим материалом, обнаруженным на территориях, которые принадлежали кривичам, полянам и группе сельских погребений из Автуничей, расположенной в восточной части Черниговского Полесья. Мужскую группу, в определенной степени, можно отнести к Понтийскому (Неопонтийскому) антропологическому типу. Женская выборка, по данным краниометрии, мезокранна, статистически, и в определенной степени, морфологически, близка к выборке поселения Бучак с полянской территории.

Ключевые слова: Лесковое, Черниговское Полесье, краниометрия, антропология.

Dolzenko Yu.V., Veremeichyk O.M. The XII–XIII's population of Liskove village according to craniological data

In the article, the results of complex investigation of the burial of Liskove's ancient Russ population situated in Chernihiv Polissia western part have been surveyed. The remains of people buried in soil tomb in XII – first part of XIII cent. have been analyzed. The contrastive analysis of morphological features of this sample with X–XIV Eastern Europe's Slavic population has been conducted. It has been denoted that according to the craniometry the connection is observed between male dolichocranic series and anthropological materials having been found on the territories that belonged to Kryvychi, Poliany and group of rural burials from Avtunyichi situated in Chernihiv Polissia eastern part. To some extent male sample can be referred to Pontic (Neo Pontic) anthropological type. According to craniometrical data female sample is mezocranial, statistically and to some extent morphologically alike to the sample of Buchak's population from Polians' territory.

Key words: Liskove, Chernihiv Polissia, craniometry, anthropology.

25.03.2015 p.